

Simoncsics Péter

Az ugor tagadásról

Csepregi Mártának szeretettel születésnapjára

1. Az ugor nyelvek családját a magyar mellett a közös néven obi-ugornak nevezett osztják és vogul alkotja a finnugor nyelvek – eredetileg – legkeletibb ágaként, amelytől keletebbre található – jórészt ma is – az uráli nyelvcsalád másik nagy törzse, a szamojéd. Vizsgálódásunkat az e nyelvekben használatos tagadás eszközeire irányítjuk. Előzetes keretként egyfelől a mindhárom nyelvben meglévő tagadás és tiltás modális ellentétét, másfelől a mondat és mondatrész (azaz a szó) tagadásának megkülönböztetését jelöljük meg. További megkülönböztetést kíván meg az ugor nyelvekben már csak a jelen idő harmadik személyben létező predikatív névszói alakok tagadása.¹

2. Föltevéünk az, hogy a tagadás és tiltás nyelvi eszközei e három nyelvben etimológiailag közös eredetűek és végső soron az uráli tagadó igező különféle fejleményei. Az alábbiakban ezt a föltevést igyekszünk bizonyítani. Reményeink szerint az argumentáció föl fogja tární az idők során fölszín alá szorult/betemetett összefüggéseket. A magyar tagadásról bebizonyítottuk, hogy a *nem, ne* tagadó- és tiltószók, illetve az *-e* kérdőpartikula az uráli (**e- <*i*) tagadóige reflexei, s egyúttal azt is, hogy a tagadó *nem*, valamint a tiltó *ne* szókezdő *n*-je – az ismételt tagadás és tiltás szavainak (*sem, se*) szókezdő *s*-ének analógiájára – protetikus mássalhangzó. Az ismételt tagadás szavaiban a szókezdő *s*- a 'valamivel való ellátottságot' jelentő uráli eredetű képzőből önállósult mellérendelő kötőszó reflexe (lásd *fésű=s borona > fésű és borona*), egyúttal az ismételt tagadás és tiltás szavainak kezdő (protetikus) mássalhangzója. Ez az a vonás, ami arra indított, hogy a véleményem szerint nem kielégítően megmagyarázott *nincsen-nincsenek* alakokban is protetikus mássalhangzót keressék,² továbbá még az körülmény, hogy a régiségben vannak magánhangzó kezdetű *incs-incsen* változatok is. A Müncheneri kódexben például 9 ilyen alak akad, szemben a *nincs-nincsen(ek)* 14 alakjával. A protetikus nazális nélküli és a protetikus nazálissal jelentkező alakok aránya tehát meglehetősen kiegyensúlyozott (9:14), ami arra mutat, hogy az előbbieket előfordulását nem lehet a kódexmásoló gondatlanságának tulajdonítani,³ sem hapaxnak vagy véletlen előfordulásnak tartani. Innen ered tehát föltevéünk, hogy a magyar tagadó- és tiltószók szókezdő nazálisa protetikus mássalhangzó lehet.

3. Az obi-ugor tiltószók, osztják *äl*, vogul *ul* szerkezeti szempontból meglepően hasonlítanak a távoli rokon finn *älä* tiltó igéjére, amelyben – véleményem szerint – egy valahai igei frázis lappang: *ä-* (*<*e ~ *i* tagadó ige) + *lä* (*<*le-* létige töve). A második szótagi

¹ A névszók predikatív ragozását a szamojéd nyelvek mellett ismeri a mordvin, és korlátozott mértékben ismeri a cseremis, valamint a permi és az ugor nyelvek, köztük a magyar is. Ezt a ragozást kifejlett formában az jellemzi, hogy a névszói állítmány (régében állítmánykiegészítő) igei személyragokat kap, éspedig ahol két igei paradigma létezik, egy általános és egy határozott, mint a szamojédban, mordvinban és az ugorban, ott a predikatív személyragok azonosak az általános paradigmáival. Pl. Erzá-mordvin *od* 'fiatal': *mon odan* 'fiatal vagyok', *ton odat* 'fiatal vagy', *od* 'ő fiatal', *min odano* 'fiatalok vagyunk', *iñ odado* 'fiatalok vagytok', *siñ odr* 'ők fiatalok'.

² Nem tudom elfogadni az etimológiai irodalomban meggyökeresedett és a legújabbban kiadott *Etimológiai szótárban* is szereplő fölfogást, mely szerint „Összetett szó, melynek előtagja a *nem* tagadószó, utótagja pedig az *és ~ s* nyomatékosító-kiemelő szó” (Zaicz Gábor [főszerkesztő]: *Etimológiai szótár*. Tinta Könyvkiadó, Bp. 2006. 569), mindenekelőtt azért nem, mert a szóban forgó frázis, *nem is* máig létezik a nyelvben, éspedig eredeti artikuláltságában, azaz mindenféle „összeolvadás” nélkül, és jelentése távol esik a *nincsen* bármelyikfajta jelentésétől. Továbbá még azért sem, mert a magyar nyelvtörténet nem ismer *-ms ~ -ncs* megfelelést.

³ Ahogy Pálfalvi Etelka sejteti (*Volt-e incs a magyar nyelvben?* Néprajz és Nyelvtudomány [1963] 7. 39-43.).

tővéghangzó lekopása közönséges dolog az obi-ugorban. Az obi-ugor tagadó igéket – a tárgy kezelhetőségére való tekintettel előrehozott és majd később megmagyarázandó egyszerűsítéssel – egyszótagosnak vesszük. Szótaghordozó magánhangzók változatossága miatt szükséges röviden áttekintenünk az obi-ugor magánhangzórendszereket.

Előrebocsátom, hogy az itt következő nagymértékben leegyszerűsítő bemutatás az én „csinálmányom”, amelyben három szempontot érvényesítettem: (1) mivel egyszótagú bázisokról van szó, csak az első szótagi vokalizmust kell figyelembe vennünk; (2) az osztják keleti nyelvjárását (**K**), a vogul északi nyelvjárását (**É**) tekintem itt etalonnak, néhány esetben más nyelvjárások adatait is használom, amikor is az illető nyelvjárást vastagon szedett nagybetűvel jelzem, pl. déli (**D**) ; (3) az irodalomban megszokott fölfogással ellentétben a teljes és a redukált magánhangzókat egy közös rendszer részeként fogom föl, éspedig a nyelvállás adta skála mentén, ahol – ikonikus elrendezésben – a „redukált” magánhangzó a „teljes” magánhangzó fölött szerepel mint „zárt” vagy „nagyon zárt” magánhangzó.

Osztják vokalizmus

zárt		ǎ	ö	ě	ə<]
		i	u	i	ə
			o	e	
nyílt	á		ä	ə	ə<]

Vogul vokalizmus

zárt		ə	
	Γ> ə	u – ū	i – []
		o – ō	[] – ē
nyílt	└> ə	a – ā	

A tiltó- és tagadóigék többeli magánhangzóinak – osztják *äl* ~ *ěn-*, illetve vogul *ul* ~ *at* – nyelven belüli és nyelvek közötti viszonya pedig megmagyarázható a Donegan–Tálos–Abondolo-féle magánhangzó-körforgás modelljével:

	Osztják	Vogul
A prohibítívusz szavai	<i>äl</i>	<i>ul</i>
Tagadószók	<i>ěntə</i>	<i>at~ät'i</i>

Obi-ugor vokalizmus
(ikonikusan)

	Osztyják	Vogul
Prohibitívusz	⊥	⊥
Nem prohibitívusz	⊥	⊥

Az obi-ugor tagadó partikulák vokalizmusa két tanulsággal szolgál:

(I) a tiltó- és tagadószó közti magánhangzó-váltakozás (osztják *ä~ě*, illetve vogul *u~a*), amelyet a szakirodalom régóta ismer, voltaképpen azonos a Donegan–Tálos–Abondolo-féle magánhangzó-körforgással, mely kimondja, hogy „in unconditioned chain-shifts long vowels rise and short vowels fall”⁴ képletben:

Osztyják $a > \bar{a} :: \text{Vogul } a > \bar{a}$

Az osztják és vogul megfelelő alakjai éppen fordított „óraállást” mutatnak, ami demonstrálja az obi-ugorra föltett magánhangzó-körforgást.

(II) Az osztják *ä ~ ě* váltakozása konvergál Hontinak azzal a megállapításával, hogy „az osztják nyelvtörténet tanúsága szerint néhány szóban csak az első szótagi magánhangzó megváltozását tekinthetjük a szóképzés eszközének [...] Az ilyen szópárokban teljes felső nyelvállású és teljes alsó nyelvállású magánhangzók váltakoznak egymással”.⁵ Utóbbi megállapítást annyiban módosítjuk, hogy „teljes felső nyelvállású magánhangzó” helyett „redukált magánhangzóról” beszélünk, amit – a szakirodalomban megszokott osztályozástól (és ábrázolástól) eltérően, de a hangtörténet (és a fonetika) tanúságával egyezően – mi felső, sőt „legfelső nyelvállású magánhangzóként” fogunk föl. Ez a váltakozás a fönti idézettel egybehangzóan derivációs jellegű, és megerősíti azt a fölfogást, hogy az osztják (és kiterjesztőleg a vogul) tiltást és tagadást szolgáló eszközei már nem az igék (a tiltó és tagadó segédigék) osztályába tartoznak, hanem külön osztályt alkotnak. Figyelmet érdemlő jelenség, hogy a magyar *e ~ i* (< *ě ~ i*) váltakozása, amit a *nem ~ nincs* pár képvisel, közelebb áll az osztják magánhangzó-váltakozásainak ahhoz a típusához, amit Honti „grammatikalizálódott vagyis paradigmatis” váltakozásnak nevez.⁶

4. Ami az obi-ugor tagadószók morfológiáját illeti, valaha ezek is összetételek lehettek. Az osztják *ĕn-ti=m*, *ĕn-tĕ*, *ĕn-t* és a vogul *a-t* második eleme sejtésünk szerint deiktikus elem, vö. osztják *ti=m*, *ti=mi* és társai ’ez a (látható) valami’⁷, vogul *ti* ’ez’.⁸ Föltevéseinket erősíti az osztják tagadószóinak egy déli nyelvjárásban, a demjankaiban *ĕn*, ill. egy északi nyelvjárásban, a serkáliban *ān* alakja, mely variánsok e partikula deiktikus névmás nélküli változatai, pl.

⁴ Daniel Abondolo: *Vowel rotation in Uralic: Obug[r]ocentric evidence*. SSEES, University College, London 1996. 9., a továbbiakban Abondolo 1996.

⁵ Honti László *Chrestomathia Ostiacica*. Tankönyvkiadó, Bp. 1984. 30–31., a továbbiakban Honti 1984.

⁶ Honti 1984. 31.

⁷ Honti 1984. 74–75.

⁸ Kálmán Béla: *Vogul Chrestomathy*. Indiana University Publications, Uralic and Altaic Series, Vol. 46. Bloomington, USA – Mouton & Co., The Hague, The Netherlands 1964. 43., a továbbiakban: Kálmán 1964.

mä ěn jöxtəm 'én nem érkeztem meg', ill. *ăn oməsət* 'nem ül'.⁹ Ami a szótagzáró nazálist illeti: ez véleményem szerint a grammatikai első személyt képviselő *-m* reflexe, amelyből az őt követő deiktikus névmás szókezdő *t*-jének hatására lett természetes módon *-n*: *-mt-* > *-nt-*. A számos magyar analóg jelenség közül egyet említek csak, mert ez is a tagadással kapcsolatos, a tagadó *senki* névmást, ahol az eredeti *-m* a következő *+k* hatására lett regresszív hasonulással *-n*-né.

A deixis és a tagadás különben nem idegenek egymástól, köztük szoros, bár sok esetben első pillantásra nem látható affinitás található. A – közelre mutató – deiktikus elem a tagadás *hic et nunc* gesztusát képviseli, lényegében ugyanazt, amit a szóban forgó osztják tagadószó első elemének szóvégi *-n*-je (<*-m*), valamint a magyar *nem* *-m*-je is: a grammatikai egyes szám első személyét. Az osztják *ěnti=m*, vogul *ăt'i=m* *-m* -je is névmási eredetű, de etimológiája szerint nem személynévmás, hanem az uráli **mV* 'valami' általános, illetve kérdőnévmás 'maradványa'. Ad analogiam: az angol *not* < *naught* < óangol *nōwiht* a *ne^o* 'tagadó partikula^deiktikus elem' + *ōwiht* 'teremtmény, dolog' összetétele.¹⁰

5. Az obi-ugor tagadószók két csoportra oszthatók: modális és predikatív tagadószók csoportjára. A modális tagadószavak tovább oszthatók nem prohibítívuszi („első személyű”) és prohibítívuszi („személyjel nélküli”) partikulák csoportjára, a predikatívuszi tagadószók ugyancsak tovább oszthatók az önálló és nem önálló partikulák csoportjára. Sematikusan:

Osztják tagadószók

	Modális		Predikatívuszi	
	Nem prohibítívuszi	Prohibítívuszi	Önálló	Nem önálló
Monomorfikus				<i>a</i>
Polimorfikus	<i>ě-n</i>	<i>ä+l</i>	<i>ě-n+tə</i>	<i>ě-n+tə+m</i>

Példák:

D *jöxtot-a měj ěnta?* 'megjött-e vagy nem?'

D *t'ät' jětə utən-a?* 'ellenség jöttét látod-e?' (NB. a déli osztjában az *-a* partikula számos nyitott „vegyértékkel” rendelkezik: nyugat felé a vogul, távolabbról a permi, sőt a mordvin felé, kelet felé pedig a szölkupon át a paleoszibériai ket felé)

D *mä ěn jöxtəm* 'én nem érkeztem meg'¹¹

D *ăt tišta!* 'ne bánkódj!'¹² (NB: *ăt t*-je más nyelvjárások *l*-jének, illet *l*-jának felel meg.)

K *ěntə, juγ-nöγ tōyi-murəwtəwəl* 'nem, a vízhordórúd eltörök'¹³

K *t'e(t) wälwěl mustəm ni,* 'itt él egy szép nő,

⁹ Honti 1984. 89.

¹⁰ *Oxford Concise Dictionary of English Etymology*. Oxford University Press, Oxford–New York. 1996.

¹¹ Honti 1984. 89.

¹² Honti 1984. 89.

¹³ Honti 1984. 157. 1/4.

t'u-min mustəm, mēli kan-mēɣnə ɛntim olyan szép,
amilyen a cār országában nincsen'¹⁴

A nem önálló *ɛntəm* ~ *ɛntim* tagadószó jelentése – összetevőinek megfelelően (tagadó igető-Sg1+demonstrativum+ 'mi') – 'semmi', és névszóként viselkedik, amennyiben esetragot vehet föl. Például:

K *ɛɣkäm ɛntimɣa jéɣäɣən* 'anyám meghalt' < „semmivé lett” [Translativus]
K *Löw ɛntemna kōlām δlāɣ* 'önélküle meghaltam volna' < „ő semminél meg-
ltam hana” [oblatív[us]

Az *ɛntim* predikatív funkcióban olykor külön is jelölve van a *-ki* enklitikus partikulával és – a magyarhoz hasonlóan – csak jelen idő minden szám harmadik személyében használatos, ahol „– az alannal való egyeztetés végett – felveszi a főnévi abszolút paradigma számjeleit”.¹⁵ Például:

K *rit jokən ɛntimeki* 'a csónak otthon nincsen [Predikatívusz Sg]'
měj ämpəɣlōɣ jokən ɛntimäkən 'a mi kutyáink otthon nincsenek [Predikatívusz Du]'
mā äniläm jokən ɛntimüt 'nővéreim otthon nincsenek [Predikatívusz Pl]'

Múlt időben a tagadószó – ugyancsak a magyarhoz hasonlóan – „a létige megfelelő alakjaival együtt” szerepel¹⁶:

K *měj mēɣəwnə t'i-min mustəm werəɣotət ɛntim wälilkalt.* 'mi földünkön ilyen
szép gyermekek nem szoktak lenni [Historicum]'

Vogul tagadószók

	Modális		Predikatívuszi	
	Nem prohibitívuszi	Prohibitívuszi	Önálló	Nem önálló
Monomorfikus				-a
Polimorfikus	a+t	u+l	ā+t'i	ā+t'i+m

Példák: *sōl'-a* 'igaz-e? [*<* igaz vagy nem?]'

at wāɣləm 'nem tudom'

ul šalten! 'ne lépj be!'

Párbeszéd A: *naɣ tūjtɣaten!* 'te rejtőzz el!

B: *āt'i, naɣ tūjtɣaten!* 'nem, te rejtőzz el!'¹⁷

¹⁴ Honti 1984. 161. 7/13.

¹⁵ Honti 1984. 89.

¹⁶ Honti 1984. 89.

¹⁷ Kálmán 1965. 45–46.

A predikatív ragozás a vogulban is a 3. személyre korlátozódik és – ellentétben az osztják-
kal, de hasonlóan a magyarhoz – zéró jeles:

nañ āt'im 'kenyér nincsen'¹⁸

6. A magyar tagadópartikula-pár: *nincsen-nincsenek* különleges funkciójú alak. Különlegessége részint abban áll, hogy a tagadás másik két szavától, a tagadó ~ tiltó *nem-ne* pártól eltérően bennük a grammatikai szám kategóriái (egyes- vs. többesszám) vannak kötelezően képviselve, míg azokban a grammatikai személyek modalitáshoz kötött disztribúciója (imperatívusz – nem imperatívusz szembenállását a jelöletlen második személy – jelölt első személy ellentéte képviseli) nyilvánul meg alapvető vonásként. Megjegyezzük, mert fontosnak tartjuk: a grammatikai időt illetően mindkét tagadószó pár jelöletlen, azaz az aktuális beszéddel egyidejű, ami a nyelven kívüli gesztusok világához kapcsolja őket. Különlegessége másrészt abban áll, hogy egyszerű szó-szerúsége ellenére szintaktikai-szintagmatikai szempontból összetett, azaz voltaképpen frázis. Ez a tulajdonsága a tagadó választ megelőző kérdőmondatban szereplő állító változatban válik nyilvánvalóvá, pl. Kérdés: *Itt van a kulcs? Megvan a kulcs?* – Válasz: *Nincsen v. nincs itt*, illetve *Nincsen v. nincs meg*. Sőt gyakrabban és egyszerűbben az ige bővítményét képező határozószó, illetve ennek különleges fajtája, az igekötő nélkül is: *nincsen v. nincs*. A birtoklás mondatbeli kifejezése a magyarban másodlagosan az ún. részeshatározóval történik. Tudniillik a birtoklás elsődleges kifejezése a birtokon van jelölve a birtokos számát és személyét képviselő személyjellel. Ebben az összefüggésben a *részeshatározó (dativus)* elnevezés helyett alkalmasabb lenne a *kedvezményezett (beneficiarius)* terminus használata, amennyiben ez pontosabban fejezi ki, hogy a létezik, a fennálló helyzetnek éppen a szóban forgó személy vagy dolog a kedvezményezettje.¹⁹ Kérdés: *Van neki kulcsa?* Válasz: *Nincs neki*, illetve *Nincs*. Akár kedvezményezett, akár más határozói bővítménye(i) van(nak) a létigének, jelenidejű (azaz a beszéddel egyidejű) tagadása/tagadásuk egyaránt a *nincsen-nincsenek* alak(ok)kal történik, amiből következik, mint fentebb mondtuk is már, hogy a *nincsen* (és többesi megfelelője, a *nincsenek*) szóalakban jelentkező szószerkezet, azaz szintagma.

A Müncheneri-kódexben szereplő 9 *incs*, illetve *incsen*, *incsenek* alak kétségen kívül mutatja, hogy a magánhangzós kezdetű alakok egyenrangú változatai voltak a nazális mássalhangzó kezdetű 14 *nincs*, illetve *nincsen*, *nincsenek* alaknak – még a 15. század második felében is. Ez az a körülmény, amely a *nincs* tagadószót (és változatait), velük együtt a *nem* tagadószót (és változatait) a mindenütt magánhangzókezdetű ugor tagadószók köréhez – ezen túl és általuk az uráli tagadó ige **i-* (~ **e-*) tövéhez – engedi kapcsolni.²⁰

A föltevést, hogy a *nincs* ~ *nincsen* alak valóban kapcsolatos az osztják *ěntə* tagadószóval, erősíti a R. *nincsek* (MTESz) többes számú alakja, amely párhuzamba állítható az osztják *ěntimät* alakkal, melyben a *-t* ugyanúgy többesjel, mint a magyarban a *-k*. Nehézséget okoz azonban a szóbelseji osztják *-nt-* ~ magyar *-ncs-* közös nevezőre hozása, mert számos példa

¹⁸ Kálmán 1965. 45–46.

¹⁹ Hképpen a magyar dativus, ill. casus beneficiarii valamelyest hasonlít a nyenyec predestinatív ragozásra (lično-prednaznačit'el'noe sklońenie), amelyet az jellemez, hogy az illető szóalakon jelezve van, hogy kinek/minek az érdekében, kinek/minek a javára szolgál a mondatbeli funkcióját tekintve alanyesetben, tárgyesetben vagy részesesetben szereplő szó.

²⁰ Abondolo 1996. 36.

támasztja alá, hogy osztják *-nt-* nek magyar *-d-* felel meg, pl. osztják *χḗntə* 'osztják' ~ magyar *had*, osztják *unt* 'erdő, vadon' ~ magyar *vad*, osztják *jontəχ* ~ magyar *ideg*. Mint fentebb már jeleztük, az osztják *əntə* minden bizonnyal összetétel, melynek elemei *ě-n-*, azaz tagadó igető – grammatikai első személy (*-m*) fonotaktikailag módosult morféma (*-n-*) + *ti ~ tə* demonstratív névmás. Az osztják *əntə* vogul megfelelője, *āt'i* hosszú *ā*-ját denazalizáció következményének fogjuk föl, amikor az elveszett nazálisért a megmaradt magánhangzó nyújtásával kárpótolja magát a nyelv. Ilyen denazalizációra és a vele járó magánhangzó-nyúlásra gyanakodhatunk éppenséggel a Münchener-, Bécsi- és Apor-kódex *nics*, *nicsen*, *nīL* alakjainak olvastán, amit támogatnak Wichmann csángó szótárának *niiš*, *niš* adatai is. Továbbá: a vogul alak alapján föltételezhetünk a vogul és a magyar alapján az ugor alapnyelvre egy határozói képzőt, amely palatalizált szótagként realizálódik, ad analogiam: *ət* 'éjszaka' ~ *ət'i* 'éjjel, éjszaka idején'. Ebből következően föltételezünk egy protougor **en+tə ~ *ent'e* határozói funkciójú tagadó alakot, amelyben a szóbeljei mássalhangzó-szekvenciát **-ńc-* ként rekonstruálhatjuk így: **eńcā*.

7. Ennek pedig magyar *-gy-* vagy *-ngy-* felel meg, pl. protofinnugor **lońca* > vogul *lańšij* 'langyos' ~ osztják *lańšəj* 'meleg' ~ magyar *lág* ~ *langyos*, ld. továbbá osztják és vogul megfelelőivel együtt a magyar *hangya* és *húgy* alakokat, valamint a vogul *kēńš* 'rénbőrcsizma', osztják *kintš* 'ua.' szavakat mint a magyar *kengy-* megfelelőjét a *kengyel* elhomályosult összetételében. Mellesleg a *langy-* ~ *lág* dublett példa a denazalizáció indukálta magánhangzó-nyúlásra is, ld. még továbbá a *hangya* ~ *húgy* dubletet is. Így jutunk egy magyar **ingy* alakhoz, amelynek írásos emlékeinkben nincs nyoma. Ezzel szemben létezik határozói funkcióban *ingyen* alak (melyben *-^on* a lokatívusz általánosan használt ragja) – a régiségben is – egyebek mellett 'gratis' jelentéssel.

8. Vajon az *ingyen* és a – Münchener-kódexből ismert – *incsen* kapcsolatba hozható-e egy mással? Hangtani szempontból azt kell először megvizsgálnunk, hogy egyáltalán van-e (volt-e) *-ngy-* ~ *-ncs-* váltakozás a magyarban. Egyetlen ilyen – számomra meggyőző – párt tudok említeni: *rongy* – *roncsol*. Ezeknek pedig több mint valószínű köze van a *rombol-romlik-ront* igék tövében meglevő *rom* tőhöz. A *rom* tő – véleményem szerint és ellentétben az etimológiai irodalomban elfogadott nézettel – etimológiailag rokon olyan zürjén, votják, cseremis, mordvin, finn megfelelőikkel, amelyek mind *l-* kezdetűek, közülük közönségesen ismert a finn *lumi* 'hó' szó. Az etimológiai irodalom egy része²¹ ebbe az etimológiába tartozónak veszi a magyar *lom* szót is, míg a legújabb *Etimológiai szótár* ugyanezt a szót szláv eredetűnek tartja.²² A magyar *rom* és finn *lumi* 'hó' és társai összetartozása mellett szól e jelentéseket összekötő-közvetítő-átmeneti 'olvadt hó, lucsok, locspocs' jelentés, továbbá és még inkább, hogy van egy részleges finnugor-ugor *l~r* váltakozás, amely érvényesül a magyarban és a vogulban (de az osztjákban nem!), pl. magyar *három*, vogul *xurəm*, de: osztják *koΔəm*, mordvin *kolmo*, finn *kolme*, észt *kolm* További vizsgálatot érdemel, hogy a *lom-rom* pár dublett-e, vagy hogy összekapcsolódásuknak van-e köze a népetimológiához, amely a szláv jövevény *lom* szót asszociálhatta volna a finnugor eredetű *rom* szóhoz. E kérdéseket félretéve föltesszük, hogy van egy nagyon régi

²¹ Lakó György (főszerkesztő): *A magyar szókészlet finnugor elemei*. I-III. Akadémiai Kiadó, Bp. 1967–1978, a továbbiakban MSZFgr.

²² Zaicz 2006.

tövünk, amelynek derivátumai sem lehetnek túlságosan recensék, még akkor sem, ha a *rongy ~ roncs* dublett – az írott források szerint – csak a 19. századra állott elő. Mégis: ha ezek között az alakok között létezik etimológiai kapcsolat, amint hisszük, hogy létezik, akkor az *-ngy- ~ -ncs-* váltakozás nem fantazmagória, hanem realitás.

A *nincsen* ugor előzményét tehát **eńćə(m)* alakban rekonstruálhatjuk. Szabályos megfelelése ennek, főntebb láttuk, *ingyen* kellene, hogy legyen. (Az *ingyen* alakról lásd alább.) Viszont a legkorábbi adatok mégis *incsen~nincsen* alakban maradtak ránk. Mivel magyarázhatjuk akkor az *-ncs-s* alakokat? Itt egy korábbi – egészében ma már nem vallott – magyarázatom egy részét használom támaszul: a *nincsen–nincsenek* paradigma jobban „hasonlít” egy igei paradigmához, mint az egyedülálló és adverbális funkciójú *ingyen* alak.²³ A *nincsen -^on* végződése homofón ugyan a szuperesszívusz ragjával, de attól funkciójában eltér, és azonos a névszói eredetű általános igeragozás egyes szám harmadik személyű ragjával, amely a szóban forgó igei paradigmához való affinitást erősíti. Ez az állítás még akkor is megfontolandó, ha modális szempontból óriási szakadék tátong az indikatívuszi funkciójú *nincsen–nincsenek* és a hozzájuk hangalakban „megszólalásig” azonos – csak írásban különböző – imperatívuszi *intsen–intsenek* között. A magyar tagadószó pár, *nem* és *ne* igei természetére vall a grammatikai személyek – első személy vs. az összes többi – modalitáshoz kötődő disztribúciója, amit tovább gazdagít a *nincsen–nincsenek* paradigma, a grammatikai harmadik személy egyes és többes számra korlátozott predikatív paradigmája. Igei vonása még a magyar s velük együtt a *vogul* és osztják tagadószóknak is, hogy a beszédaktussal egyidejűek, jelenidejűek, azaz grammatikai szempontból zéró-jelesek. Ez a zéró-jeles mivoltuk, mint főntebb már mondtuk, a beszédet kísérő gesztusokhoz kapcsolja őket.

9. Az *ingyen* jelentése a régiségben némileg más volt, mint ma. Amellett, hogy kezdettől fogva megvolt ’gratis’ jelentése, ettől a jelentéstől némileg eltérő értelemben is használták, mégpedig – a Münchener-kódexben mindig – a tagadáshoz kapcsolódva. Tekintsük a következő példákat a Münchener-kódexből:²⁴

Máté 21,32

MK: *Mert jött János tühozjátok igazságnak utában, és nem hittetek neki, az jelenvaló bűnös művelkedetbeliek kedig és az paráznák hittének neki; de tü látvátok ingyen[,] penitenciát sem fogtatok, hogy aztán hinnétek neki.*

VULGATA: venit enim ad vos Iohannes in via iustitia et non credistis ei publicani autem et meretrices crediderunt ei vos autem videntes nec paenitentiam habuistis postea út crederetis ei

Márk 3,20

MK *És jövének az házba. És esmég az gyölekezet egybe gyölekezének, úgyhogy kenyeret nem ehetnének és ingyen nem ihatnának.*

VULGATA: et veniunt ad domum et convenit iterum turba ita ut non possent neque panem manducare

²³ Simoncsics Péter: *On the verbal nature in Hungarian*. VII. Nemzetközi Finnugor Kongresszus 3A kötet Debrecen 1990. 144–147.

²⁴ A kódex Décsy Gyula olvasata szerinti Szabó T. Ádám gondozta népszerű kiadását, *Münchener Kódex [1466]*. Európa Könyvkiadó, Bp. 1985 használom.

Márk 6,31

MK: *És mondá Jézus őnekik: Jövvetek magatoknak puszta helyre, és nyogodjatok meg kevesenne. Mert sokak valának, kik jönnek vala és mennek vala, és ingyen enniek való idő[tl] sem vallanak vala*

VULGATA: et ait illis venite seorsum in desertum locum et requiescite pusillum erant enim qui veniebant et rediebant multi et nec manducandi spatium habebant

Márk 14,68

MK: *És ő megtagadá, mondván: Ingyen sem tudom, sem esmertem, mit mondasz. És kiemene az pitvar eleibe; és tik szóla.*

VULGATA: at ille negavit dicens neque scio neque novi quid dices et exiit foras ante atrium et gallus cantavit

János 4,11

MK: *Mondá őneki az néemberi: Uram, ingyen nincsen mivel meréh és az kút magas; azért honnan vallod az eleven vizet?*

VULGATA: dicit et mulier Domine neque in quo haurias habes et puteus altus est unde ergo habes aquam vivam

Visszapillantva évszázadok távolából üde ártatlanság sugárzik felénk első bibliafordításunk nyelvéből, amibe beletartozik az a nyelvjárási *couleur locale*, helyi íz és szín, naiv szemlélet, ami a beszélő (itt: fordító) nyelvi világát a világmindenséggel azonosítja. Ennek egyik megnyilvánulása éppen az *ingyen* sajtáságos használata. Bármelyik fönti példát vesszük, mindegyik számunkra szokatlan jelentést sugall, amit a fordítás alapjául szolgáló Vulgata szövegéből tudunk csak értelmezni, azaz mai nyelvünkre „lefordítani”. Pl. **Máté 21,32** MK: *de tii látvátok, ingyen [-] penitenciát sem fogtatok*, VULGATA: vos autem videntes nec paenitentiam habuistis, mai nyelven úgy mondanánk, hogy „ti pedig, akik láttátok őt, mégsem tartottatok bűnbánatot”. A másik példa még inkább „leleplezőbb”, megmutatja azt a küzdelmet, amit a fordítók vívtak azért, hogy visszaadják a Vulgata szövegét: **Márk 6,31** MK: *és ingyen enniek való idő[tl] sem vallanak vala*, VULGATA: et nec manducandi spatium habebant, azaz mai nyelven „még csak enni való idejük/helyük sem volt”. Egy harmadik, a krisztusi szenvedéstörténet híres locusa, **Márk 14,68** MK: *Ingyen sem tudom, sem esmertem, mit mondasz*, VULGATA: neque scio neque novi quid dices. A latin azt mondja „nem is tudom, nem is ismertem, amit mondasz”, a MK fordítójának előadásában Péter erőteljesebben tagadja meg Jézust, amikor azt mondja mai nyelvre fordítva, hogy „Nemhogy nem tudom, de még csak nem is ismertem...” És végül **János 4,11** MK: *Uram, ingyen nincsen mivel meréh és az kút magas*, VULGATA: Domine neque in quo haurias habes et puteus altus est, azaz mai magyar nyelven „Uram, egyáltalán nincs mivel meríts, és a kút mély” vagy „Uram, semmi sincs, mivel meríts, pedig a kút mély”.

E példákból kitűnik, hogy tagadószóval együtt az *ingyen* jelentése ’mégsem, még csak nem is, egyáltalán nem, semmi sincs’, azaz a tagadást kiemelő, valami mással szembeállító határozószó. Kérdés, hogy hozható ez közös nevezőre a ’gratis’ jelentéssel. Tekintsünk két példát ugyancsak a Münchener-kódexből: **Máté 10,8** MK: *ingyen vöttetek, ingyen adjatok*, VULGATA: gratis accepistis gratis date, azaz mai nyelven „fizetés nélkül vettetek, fizetés

nélkül adjatok”, **János 15,25 MK**: *Mert ingyen gyűlöltetek engemet*, VULGATA: quia odio me habuerunt *gratis*, KÁROLI: Gyűlöltetek engem *ok nélkül*. *Ingyen*²⁵ önmagában általános *privatior*, a *mindentől/bármittől való megfosztás* állapotát jelenti, tagadószó előtt pedig annak kiemelő, nyomatékosító módosító elemeként, azaz határozószóként szerepel: *’egyáltalán [nem], semmiképpen [sem]’*.

Az *ingyen ~ (n) incsen* nem cserélhető föl egymással – ma már, de az írásbeliség előtti korban még egymással fölcserélhetők lehettek. Az a tény, hogy az *ingyen* mint módosító elem „vonzódik” a tagadáshoz *’egyáltalán nem/nincsen, még csak nem is’* jelentésben, önálló használatban pedig jelentésében benne foglaltatik az általános *privatio*, arra mutat, hogy az idők folyamán sem szakadt ki a tagadás vonzásköréből. Változás annyiban történt, hogy a fölcserélhetőség dimenziójából (a virtuális asszociatív dimenzióból) átlépett az egymásutániség dimenziójába (az aktuális metonimikus dimenzióba), ami az *ingyen*-nek a szintaktikai hierarchiában való lefokozásával, a tagadó elemnek való alárendelődésével járt.²⁶ Hasonló jelenség – vélekedésem szerint – az uráli tagadóige magyar reflexének, az *-e (<-é)* kérdőpartikulának és a birtok *-é-* névmási morfémájának funkcionális kettéhasadása szintaktikai és szintagmatikai szinten. A különbség annyi, hogy utóbbi esetben az alak lényegében azonos maradhatott (*-é-*), mert a morféma a nyelv más-más szintjén jelentkezett. Ami az *ingyen ~ incsen* funkcionális elválását illeti, azért lett éppen a szó belsejében *-ncs-*t, szó kezdetén protetikusan *n-*t tartalmazó alak, a *nincsen* a primer tagadás eszköze, nem pedig a magánhangzós kezdetű *ingyen*, mert karakteresebb, mert vizuálisan is kapcsolatban áll a gesztussal, sőt maga is – fonetikai-fiziológiai, sőt fiziognómiai gesztus, továbbá még azért is, mert rímel az *-nt* végű igék imperatívuszával, röviden: affinitást mutat az igék egy csoportjához.

10. Összefoglalás: az eredeti uráli tagadóige az ugor korban tagadószóvá dermedt, amely a főige (converb) teljes paradigmájához tartozó alakokkal együtt alkot analitikus szerkezeteket. Igei mozzanatként azonban megőrizte a nemimperatívuszi vs. imperatívuszi módok ellentétét: az obi-ugorban paradigmatikusan magánhangzó-váltakozásként, a magyarban grammatikai személyek toldalékolásig megmutatkozó disztribúciójaként (első személy vs. többi), továbbá: az ugor nyelvek megőrizték minden szám harmadik személyében a névszók predikatív ragozását a tagadó alakokban is. Az eddigi megmagyarázatlan magyar *nincsen, nincsenek* és társaik obi-ugor megfelelőit az osztják *ěntə(m)* és a vogul *āri(m)* tagadószóiban sikerült megtalálnunk, és az obi-ugor és magyar megfelelőik szókezdetének eltérését protetikusan nazálisok és susogók föllépésével magyarázunk.

²⁵ *Ingyen* és *egy* esetleges összefüggéséről lásd MszFgrE egy szócikkének 2. alatti részét, illetve Keresztes Kálmán monográfiáját (Kálmán Keresztes: *Morphemic and Semantic Analysis of the Word Families: Finnish ete- and Hungarian el- 'fore'*. Indiana University Publications Uralic and Altaic Series 41. Bloomington 1964). Továbbá: mind alaktani, mind jelentéstani okokból figyelmet és további elemzést érdemel az Ómagyar Mária-siralom *ëggyen-igy[fiodum]* szerkezetének *ëggyen* alakja, amelyet mai nyelven *egyetlen*-nek mondanánk hűen a latin eredeti *unice* vokatívusi alakjához is. Alaktani okokból a dubletgyanús *ingyen ~ ëggyen* pár miatt, jelentéstaniilag pedig a R. *ingyen ~ ëggyen*, mai *egyetlen* egyenértékűsége miatt tűnhet föl számunkra, hogy a R. *ingyen ~ ëggyen* alakokban rejtező *privatio* miként lesz transzparenssé az *ëgye=tlen* alakban a privatív képző által.

²⁶ Voltaképpen ez nem más mint az ún. *Jespersen-ciklus*, ahol a tagadás kiemelésére használt partikula idővel kiszorítja a tagadópartikulát, mint a franciában az eredetileg *’lépés’* jelentésű *pas* a *ne* tagadószót pl. a *pas mal* *’nem rossz’* kifejezésben.

The Negation in Ugrian Languages

Keywords: Ugrian languages, Ostyak, Vogul, Hungarian, negation, prohibition, etymology, XVth century

The author is finding a common denominator for the seemingly discrepant elements of negation and prohibition of Ugrian languages (Ostyak en - äl - ent (m), Vogul at - ul - at'i(m), Hungarian nem - ne - nincsen, nincsenek and the interrogative particle -e) in the Uralic negative auxiliary stem e- i-. In contradistinction to most of the cognate languages the verbal character of the negative auxiliary was preserved only partially in Ugrian. Nevertheless the traces of a one time full verbal auxiliary paradigm are seen through differentiation in modality by virtue of vowel rotation in ObUgrian and by virtue of complementary distribution of grammatical persons as well as grammatical numbers in Hungarian. The initial n- of Hungarian negative particles ne, nem, nincs etc. is considered an inetimological consonant, since it is a prothetic nasal developed in the separate life of Hungarian as written records from the XVth century indicate. The original negative stem with vowel initial e- i- has been preserved in the interrogative particle of general questions, e.g. Igaz-e? 'Is it true, it isn't?'